

A hangfelvételes nyelvjáráskutatás jelentősége

A nyelvjáráskutatás célkitűzésének és a gyűjtőmódszernek fejlődése

A nyelvjárások iránti érdeklődés szerte a világon többszázéves múltra tekint vissza. Első szakaszát, a XVI—XIX. század közepe tájáig, leginkább csak a szókincsre, esetleg más feltűnő nyelvi jelenségre vonatkozó röpké megjegyzések jellemzik. Módszeres gyűjtésről ekkor még szó sincs. Egy-egy tájnyelvi szónak a feljegyzése, a különlegességek, kuriózumok számbavétele ennek a kezdeti gyűjtésnek az eredménye. Találónan nevezi ezt a szakaszt WREDE statisztikai korszaknak.¹

Később a szóalakok mellett a hangtani eltérések megfigyelése kötötte le a gyűjtők figyelmét. Ennek a módszernek az adta meg az alapot, hogy a múlt században a hangtörténeti változások lefolyásának magyarázata a nyelvtudományi kutatásoknak központi kérdése volt, és az egyes, múltban lejátszódó hangváltozások megértéséhez az archaikusabb nyelvi állapotot megőrző nyelvjárásokból kerestek támpontot. Ez az irány főleg a német nyelvészek körében talált termékeny talajra, de áttért minden országba, és a hangtani tények döntő súlyát pedáns következetességgel alkalmazták nyelvi jelenségek magyarázásában. A nyelvjárások hangrendszerének felépítését szinte múmikus mozdulatlanságúnak tekintették, a hangrendszernek csak tipikus formáit vették számba, és az élő nyelv meglévő változatairól nem is igyekeztek számot vetni. Hallgatólagosan ténynek fogadták el, hogy egy-egy nyelvterületnek teljesen egyforma, standard hangrendszere van, amelyben belső mozgás, a fonémvariánsok mozgása nincs is meg.

A szűk körvonalú gyűjtést a múlt század közepe táján a nyelvjárások monografikus gyűjtő módja váltja fel. Ekkor már az alaktani és szintaktikai viszonyokat is számbaveszik, és egy-egy nyelvjárás többszemponútú leírására törekednek. A monografikus feldolgozás tehát már a teljesség igényével lép fel.²

Ha most már az említett fejlődési szakaszokban a gyűjtésmód technikai lefolyását vesszük szemügyre, akkor azt látjuk, hogy az valamennyi szakaszban egyforma volt: a gyűjtő ceruzával és papirossal ment vidékre és a nyelvjárást beszélők nyelvi nyilatkozatait megfigyelte, a különböző hangszín-típusoknak betűalakot választott, és legtöbbször egyéni módon kialakított írásrendszerrel papirosra vetette azokat a hangtani, alaktani vagy mondattani jelensége-

¹ LAZICZIUS GYULA, A magyar nyelvjárások. Bp., 1936, 2.

² SZÜCS JÓZSEF, A népnyelvi kutatás története. Bp., 1936.

KÁLMÁN BÉLA, Nyelvjárási gyűjtésünk múltja, mai állapota és feladatai. Bp., 1949.

ket, amelyeknek megfigyelését célul tűzte ki. Természetesen a gyorsan pergő beszéd tartalmi folyását, hangszín- és időtartamviszonyait, a beszélő artikulációs sajátosságait, hangsúlyozását és hanglejtését egyidejűleg megfigyelni nem tudta, mert ez az emberi teljesítőképesség határait jóval túlszárnyaló feladat. Így meg kellett elégednie néhány igen feltűnő és tipikus fordulat megrögzítésével. Következésképpen az ilyen nyelvjárási gyűjtések sok általánosítást, tipizálást, egy hangkaptafa szerinti jelölést, szintaktikai téren pedig alapos átfésülést, átstilizálást eredményeztek. Arról most nem is szólnunk, hogy az egyéni megfigyelés és érzékelés terén milyen óriási különbségek vannak, milyen nagy az ingadozási terület! Az egyik megfigyelő észreveszi a rövidnél már valamivel hosszabb hangnak, a félhosszúnak eltérő időtartamát, a másik erre képtelen. Van, aki a hangszínváltozás finomabb árnyalatait is észlelni képes, más viszont csak a ríktó hangszínkülönbségeket regisztrálja. Egyik neves nyelvészünk pl. vitatja a nazoorális hangszín: *cigá*, *ara* nyelvjárási létét. Ugyancsak ő pl. tagadja a székely nyelvjárások magasabb nyelvműködéssel képzett *é* hangját (CSÜRY jelzése szerint: *ě*) és arról így ír: „Az a több szerzőnél is olvasható állítás, hogy a székely nyelvjárásokban a kny.-i *ě*-n kívül . . . valamivel magasabb nyelvallású *é* hang volna, határozottan téves.“³ Székely nyelvterületről készült hangfelvételeken megfigyelhetjük, hogy a magas nyelvallású *é* hang ennek ellenére megvan, sőt nemcsak a magas nyelvallású *é* van meg, hanem azonos szóhelyzetben *i* hangba csapó variánsa is többféle időtartamváltozattal: *legén*, *legēn*, *legin*, *legīn*.

A jegyzetek készítésén alapuló gyűjtésmód hiányosságainak kiküszöbölésére 1877-től — a fonográf feltalálásának idejétől kezdve — ez a fejlettebb hangrögzítő módszer is adva volt nyelvjárási anyag gyűjtésére. Fonográfval az elhangzott beszédet éppenúgy, mint az éneket viaszhengerre lehet felvenni, és onnan újra lehallgatni. A nyelvi nyilatkozatok megrögzítésének hatalmas jelentőségét sokan már a találmány megszületésének pillanatában felismerték, DARWIN pl. éppen nyelvi szempontból tulajdonít neki nagy fontosságot, és különösen kiemeli azt a páratlan lehetőséget, hogy a különféle nyelvek kiejtése, hangszíne és egyéb nyelvi sajátossága most már megörökíthető, és mind a gyakorlati nyelvtanulásban, mind pedig a tudományos rendszerezésben felhasználható. Sőt a fonográfval más jövőbeli lehetőségeit is jelentősnek tartja. Szerinte technikai tökéletesítéssel a jövőben hadsereg irányítására és a társadalom nevelésére, oktatására is fel lehet majd használni. A nyelvészek közül DELBRÜCK⁴ pedig egyenesen arra gondol, hogy a nemzedékek életében végbenő, azaz generációs változásokat majd ezekről tanulmányozhatják a késő utódok. Meggyőződése szerint mindenegybes beszédfelvétel nyelvtörténeti jelentőségű.

A fonográf gyakorlati alkalmazását zenekutatók kezdték meg először, és meg kell említenünk, hogy a világon elsőnek a magyar Vikár Béla iktatta be 1896-ban a tudományos gyűjtő módszerek sorába. Nyomában Bartók Béla és Kodály Zoltán is így kezdték meg 1905-ben parasztságunk dallamkincsének összegyűjtését. Nyelvjárásgyűjtőink ezt az új módszert azonban még ekkor is figyelmen kívül hagyták, és továbbra is a régi gyűjtő technikával éltek, bár ERDÉLYI LAJOS „Nyelvjárásaink tanulmányozásához“ c. cikkében (Nyr. XXXII, 494) már céloz erre a lehetőségre: „használhatnunk lehetne talán a fonográfot is, amit pl. etnografusaink közül Vikár Béla a Nemzeti Múzeum hozzájárulásával és állami támogatással már használt is népköltési adalékok gyűjtésénél, és pedig szép sikerrel“.

³ HORGER ANTAL, A magyar nyelvjárások. Bp., 1934, 32—33.

⁴ DELBRÜCK, B., Einleitung in das Studium der indg. Sprachen. Leipzig, 1904, 159. l.

A bécsi Phonogrammarchiv felismerte az új technikai találmány jelentőségét, és 1899-ben történt alapításától kezdve beszédfelvételeket is készített.⁵ 1913-ban négy magyar köznyelvi és öt nyelvjárási felvételtől ad számot. Ezeknek a felvételeknek azonban komoly tudományos értékük nincs, mert sem a Phonogrammarchiv vezetői, sem a magyar tanácsadók nem voltak tisztában a nyelvjárási gyűjtés helyes célkitűzéseivel, és tudománytalan módszert alkalmaztak. Céljuk a palóc, székely, göcseji, kecskeméti és felsődunántúli nyelvjárás jellegzetes beszédének megörökítése volt. Ez azonban nem úgy történt, hogy palóc, göcseji vagy kecskeméti parasztot szólaltattak meg, és annak valódi nyelvi nyilatkozatát rögzítették meg, hanem olyan iskolázott emberekkel olvastattak fel egy-egy szöveget, akik ismerték a nyelvjárást. Így a székely nyelvjárásért Erdélyi Lajos magántanár, a göcsejért Kilár István tanár, a palócot Fekete József tanár, a felsődunántúlit Horváth Tódor pap képviselte. BÍRÓ ÁNYOS beszámolója szerint (Nyr. XLII, 222) parasztoktól is szerettek volna gyűjteni, de nyilván a városi urak közeledése nem lehetett a legközvetlenebb és legmegnyerőbb: „Gyórszentmártonban tettem kísérletet arra is, hogy egyszerű emberekkel mondassak bele nyelvjárási szöveget. De lehetetlen volt.”⁶

Az első világháború után a technikai haladás irama meggyorsult. Az elektroakusztika újabb és újabb találmányokkal lepte meg a világot. A tölcéses fonográfot felváltotta a mikrofonnal történő elektroakusztikai hangfelvétel és a hanglemez, majd megszületett a beszélőfilm, amely már nemcsak a beszédet, de a beszélőn látható artikulációs mozgásokat, sőt a beszédet kísérő gesztusokat is megörökíti. Ezek a lehetőségek az élő nyelv kutatása szempontjából már olyan fejlett módszereket jelentenek, hogy nem mehet el a nyelvész észrevétlenül mellettük. A hanglemezes gyűjtés nyelvészeti jelentőségére a 30-as években többször felhívtuk a szakemberek figyelmét — ormánysági gyűjtésemet már így végeztem el — de az akkori kultúrpolitika érzéketlen volt a haladó tudomány szükségletei iránt, s egyetemeinket a kellő technikai felszereléssel nem látta el. A néprajzkutatók a Magyar Rádió technikai berendezésével élve ismét előbb ismerték fel a hanglemez tudományos jelentőségét, és néprajzi felvételeikből egy sorozat gramofonlemezre a nagyközönség számára is hozzáférhetővé tettek.⁷

Felszabadulás után a helyzet ezen a téren is megváltozott. Kormányzatunk felállította a Magyar Tudományos Akadémia Nyelvtudományi Intézetét, és technikai felszerelésére jelentős összegeket fordít. A Fonetikai Osztályt már eddig is korszerű hangfelvevő berendezésekkel: hanglemezvágókkal, „Dimafoon” mágneses hangfelvevővel, szalagos magnetofonnal és több hanglemezző elektroakusztikai eszközzel látta el. Ezekkel a készülékekkel az elhangzott beszédnek nemcsak egyes fordulatait, hanem a teljes nyelvi nyilatkozatot a maga eredetiségében és teljességében rögzíthetjük meg. Már pedig csak teljesen hű, eredeti nyelvi anyag alapján magyarázhatjuk és értelmezhetjük helyesen a különböző nyelvi jelenségeket. A nyelvjáráskutató tehát az eddigi hasznosnak bizonyult gyűjtő eljárásait sikeresen egészítheti ki hangfelvételek készítésével. Így elemzése során nemcsak vizuális nyelvi anyagra támaszkodhat, hanem az élő nyelvi nyilatkozatra is, a nyelvi gondolkodás legeredetibb, legszpontánabb megnyilvánulására.

⁵ HAJEK, L., Das Phonogrammarchiv. Wien-Leipzig, 1928.

⁶ V. ö. még: BÍRÓ, L. A., Magyarische Sprach- und Gesangsaufnahmen (1913). Mitteilug der Phonogrammarchivs-Kommission. Nr. 31. Wien.

⁷ Magyar népzenei gramofonfelvételek. Bp., 1937.

BARTHA DÉNES, Magyar népzene gramofonlemezek. MSzemle 1937. 2. sz.
ORTUTAY GYULA, Népmese, népdal — néprajzi hanglemez. MSzemle 1938.
ORTUTAY GYULA, Néprajzi hanglemezek. MNy. XXXIV (1938), 169—172.

Hangfelvevő készülékkel a gyűjtőnek nem kell a helyszínen figyelmét arra összpontosítania, hogy a gyorsan pergő beszéd közben felszínes megfigyeléseket tegyen, csupán a beszélgetés menetét kell irányítania, és annak minden mozzanata kivétel nélkül birtokába kerül. Órákon, esteken át tartó beszélgetések minden hangja magnetofonszalagra kerülhet. Hazatérve bármikor megtörténhet a hangfelvételek lehallgatása, fonetikus átírása, nyelvjárási szövegek készítése, hangtani, alaktani és mondattani elemzése mind szubjektív lehallgatással, mind pedig objektív mérő módszerekkel. Az összefüggő nyelvi nyilatkozatot vagy annak egy mondatát, szavát, hangját számtalanszor megismételhetjük, és tanulmány tárgyává tehetjük. A nyelvi jelenségeket szinte úgy vizsgálhatjuk — minden zavaró körülmény kikapcsolásával — mint ahogy a kémikus az anyagok szerkezeti felépítését a laboratóriumi üvegcsőben. Az eddigi gyűjtések ellenőrizhetetlen anyaga helyett tehát mindenki által bármikor ellenőrizhető és tanulmányozható nyelvjárási anyagot nyerünk.

Jelenleg folyó hangfelvételes gyűjtések

Gyakorlatban vidéki gyűjtésekre legalkalmasabb a mágneses „Dimafon“ és a szalagos magnetofon. Anyagukat a MTA. Nyelvtudományi Intézetének Fonetikai Osztályán hanglemezre vágjuk és archívumszerűen megőrizzük további kutatások céljaira. Eddig 650 darab 30 cm-es átmérőjű hanglemezt készítettünk hazánk legkülönbözőbb nyelvjárási területeiről, amelyek mind a legutóbbi évtized nyelvállapotát tükrözik. Jelenleg a következő hangfelvételes gyűjtés folyik az intézetben:

1. *Nyelvatlasz.* Valamennyiünk előtt ismeretes, hogy kormányzatunk lehetővé tette nyelvtudományi öt éves tervünk egyik igen jelentős munkálatainak megvalósítását: a Magyar Nyelvatlasz adatainak összegyűjtését. Hét gyűjtő a helyszínen jegyzi fel a nyelvtani és szóföldrajzi kérdőívek megfelelő adatait fonetikai átírással, a kisebb-nagyobb artikulációs finomságok feltüntetésével.⁸ A különböző hangszínárnyalatoknak, időtartamviszonyoknak és egyéb finomságoknak feljegyzése azonban némely nyelvjárási ponton nehéz feladatot ró a gyűjtőre: sok artikulációs finomságot, ha észre is vesz, annak lefolyását vagy milyenségét azonnal és végérvényesen meghatározni nem képes. Az ilyen problematikus pontokra hangfelvevő készülékkel szállunk ki, és azoktól a személyektől gyűjtünk beszélgetési anyagot, akiktől a gyűjtők a nyelvatlaszivek pontjait kikérdezték. Így a gyűjtő-által lejegyzett anyagnak a hangjelölését könnyen egybevetethetjük a hangfelvételek együttesen ellenőrizhető anyagával, és a kisebb bizonytalanságokat könnyűszerrel eloszlathatjuk. A nyelvatlaszpontokról készült hangfelvételeket a Nyelvtudományi Intézetben a gyűjtőkkel hetenként együttesen lehallgatjuk, és a megadott nyers szövegre minden megfigyelő ráviszi az általa észlelt hangtani finomságokat. A jegyzőkönyveknek azokat a részeit, ahol a megfigyelések között eltérések vannak, ismét lehallgatjuk, és a vitás jelenségeket együttesen igyekezünk tisztázni. Ily módon nemcsak hangtani jelenségek pontos meghatározása válik lehetségessé, hanem napról napra finomul a gyűjtők érzékelési és feljegyzési képessége is, másrészt a nyelvatlasz gyűjtő munkálatainak egyöntetűsége biztosabb alapokra kerül.

Eddig 26 nyelvatlaszponton 130 darab 30 cm-es hanglemez készült, amely anyag a végső szerkesztési munkánál, az egyes nyelvterületek hangállományá-

⁸ BENKŐ LORÁND, Megjelentek a Magyar Nyelvatlasz kérdőívei. NyIK. I, 1. szám. Bp., 1950, 85—86.

BÁRCZI GÉZA, A magyar nyelvatlasz munkálatai. Magyar Nyelvjárások I, 145—155. Debrecen, 1951.

nak egymáshoz való viszonyításánál nyújt majd a szerkesztőknek értékes segítséget, nemcsak hangtani, de mondattani szempontból is. A nyelvatlaszpontokon a felvételek számát állandóan gyarapítjuk, mert evvel is hozzá akarunk járulni a készülő Magyar Nyelvatlasz minél nagyobb hitelességéhez és megbízhatóságához.

2. *Nyelvjárásterületek.* Nyelvjárási területeink legtöbbjéről csak gyér és ellenőrizhetetlen anyag áll rendelkezésünkre, s azok javarésze is elavult. „Vannak vidékek, amelyek nyelvéről még a múlt század 80–90-es éveiből maradt ránk az utolsó leírás, és azóta semmi hír — írja LAZICZIUS,⁹ — Nemzedékek jöttek, nemzedékek mentek, de senki sem kutatta, mit hoztak vagy vittek magukkal nyelvileg. Senki nem kereste, milyen változást okoztak a nép nyelvében az utóbbi évtizedek társadalmi eltolódásai és a technikai haladás egymáshoz közelebb terelő vívmányai, vagy... a köznyelv hódításai, amelyek az iskola és az újság jóvoltából éppen az utolsó ötven évben voltak a legjelentősebbek.“

A múltban, ami történt is ezen a téren, tervszerűtlenül adódott egy-egy gyűjtő sajátos érdeklődésével vagy családi körülményeivel kapcsolatban. Legtöbbször családja vagy rokonsága lakott olyan vidéken, amelynek nyelvét valamilyen szempontból vizsgálta, esetleg üdülés folytán vetődött el valamilyen nyelvjárási területre. A szervezetlenség jogos vádját sokszor hangoztatta CSÚRY BÁLINT is: „Az egyéb téren oly szép eredményeket felmutató magyar nyelvűvárlat a magyar népnyelv kutatását sajnálatosan elhanyagolta. Nyelvjárásbűvárlatunk sohasem volt kellően megszervezve, s a magyar népnyelv bűvárlatát nem sikerült az egész magyar nyelvterületen rendszeressé és állandóvá tenni.“¹⁰ Felszabadulásunk óta tervszerű munka folyik a nyelvjárások minél teljesebb megismerésének céljából, és a gyűjtés eddigi módszerei mellett fokozott szerephez jut a hangfelvételezés. Egy-egy nyelvjárásterületről évente 200–300 hanglemezt készítünk, hogy minél több pontról minél több nyelvi anyag álljon a kutatás rendelkezésére. Ezáltal reális képet nyerünk a jelentősebb nyelvjárási területekről, és az így készült hangfelvételek alapul szolgálhatnak további tudományos kutatás céljaira a nyelvfejlődés későbbi szakaszaiban is. A múlt évben fejeztük be a Baranya megyébe telepített moldvai csángók nyelvi állapotának hangfelvételezését, és összesen 250 darab 30 cm-es hanglemezt készítettünk, amelyekről az átírt nyelvi anyag meg is jelent.¹¹ A folyó tervében bukovinai telepeseink és a Sárköz hangfelvételezése folyik. Mindegyik nyelvjárásról kb. 200–200 darab 30 cm-es hanglemezt készítünk.

Nyelvjárási szövegek

Nyelvészeink egyöntetű véleménye szerint a nyelvjárási szövegek igen fontosak, mert nélkülük hangtani, alaktani és főleg mondattani kutatások alig képzelhetők el. Összefüggő szövegben a nyelvi jelenségek a maguk természetes életét élik, és bonyolultabb viszonyok és hatások kielemezésére is alkalmas. Ámde nyelvjárási szövegek készítése nem olyan egyszerű feladat. Amikor a gyűjtő a beszélő nyilatkozatait lejegyzí (ha még gyorsírással is), akkor a néhány századmásodpercig hangzó hangok gyors egymásutánját aligha tudja híven követni. Ilyenkor tehát az eredetileg elhangzott nyelvi nyilatkozat és szöveg között meglehetősen nagy űr tátong. A hibaszázalékot nem is lehet meghatározni. De hangfelvételekről lehallgatás útján nyerni szövegeket sem könnyű feladat. Nehézségeit a következőkben részletesen fogjuk kifejteni. Azonkívül semmiféle

⁹ LAZICZIUS GYULA, Bevezetés a fonológiába. Bp., 1936, 34.

¹⁰ CSÚRY BÁLINT, A népnyelvi bűvárlat módszere. Bp., 1936.

¹¹ HEGEDŰS LAJOS, Moldvai csángó népmesék és beszélgetések. Bp., 1952.

átírás nem teljesen hű képe az elhangzott beszédnek. Annak csak csontváza, mert hiányzik belőle az élet vitalitása, a nyelvi kifejezést kísérő éltető elemek: a hanglejtés, beszédritmus, hangsúly és tempó, amelyek a húst és vért jelentik (viszont ezek megvannak a hanglemezen). Azonkívül az átírásoknál mindig számításba kell vennünk az érzékelés terén fennálló egyéni ingadozásokat is. Mindenevgyes nyelvjárási szöveg magán viseli a lehallgató egyén érzékelési ingadozásait. Éppen ezt az utóbbi szempontot figyelembevéve, ZWIRNER¹² a hangfelvételek alapján nyert szövegeit három lehallgató személy eredményeivel közli, és egymás mellé állítja mind a hangszín, mind pedig az időtartam, valamint hanglejtés megítélésében mutatkozó érzékelési változatokat. Ez a módszer alapos, de terjedelmesebb kiadványok megszerkesztését szinte lehetetlenné teszi, és a kérdéses helyeket illetőleg továbbra is bizonytalanságban maradunk eltérő ítéletek esetén. Ilyenkor ismét a hangfelvételre kell támaszkodnunk, és objektív mérésekkel kell kielemeznünk a kérdéses jelenségeket. A tökéletes kiadvány hangfelvétel (gramofonlemez) és az érzékelési változatokat feltüntető nyelvjárási szöveg együttes kiadása lenne, amire a jövőben történő kiadványoknál gondolunk is.

De vizsgáljuk meg a nyelvjárási szövegkészítés mozzanatait kissé közelebről! A nyelvjárási hangok érzékelése és az érzékelési ítéletnek a megfelelő fonetikus betűvel való azonosítása nehéz feladat. Éppen olyan nehéz, mint a zenésznek egy szövevényes felépítésű dallamot hallás útján lejegyezni a hangmagasság, a siklások és egyéb zenei sajátosságok megjelölésével. A hangfelvételen még a sokszor lejátszott mondat vagy szó minden hangja sem válik egyszerre világossá a megfigyelő előtt. A tudat gyűjtőpontjába — a helyes azonosítás szempontjából — egy időben csak csekély számú hang vagy más nyelvi jelenség (pl. időtartam) kerül. A megfigyelő értékesen egészítheti ki hangjelenség-azonosításait nemcsak a lehallgatások számának növelésével, hanem az érzékelési kísérlet más-más időpontban való megismétlésével. Magamon is megfigyeltem, hogy a már sokszor lehallgatott hanglemezen egy hét múlva, egy hónap, majd egy év múlva újabb és újabb hangtani finomságokat fedeztem fel. Kétségtelen tehát, hogy a nyelvjárási hangszínárnyalatok, időtartam stb. érzékelése iránti képesség gyakorlattal folytonosan fejleszthető. Éppen ezért — mint már említettük — a MTA. Nyelvtudományi Intézetében a Fonetikai Osztály nyelvjárási hangfelvételeiből a gyűjtők hetente egy-egy kis részt közösen hallgatnak le. A gyakorlás úgy történik, hogy a megfigyelésre kerülő hangfelvételről nyers (nem fonetikus) szövegátírást készítünk, és sokszoroztva a gyűjtők kezébe adjuk. A megfigyelők feladata az, hogy a szöveg betűinek helyébe a lehallgatás után az általuk megfelelőnek vélt fonetikus hangszín- és időtartamjelzeteket tegyék, pl. *egy kalapot nyomott a fejibe* helyett: *ety kalapot nyomott a fejibe*. A hangfelvétel egy-egy mondatát, sőt ha szükséges egy-egy szavát is 10—15-ször játszszuk le. A sokszori lehallgatás után mindenkiben kialakul egy bizonyos azonosítási ítélet, és ezt papírosra veti. A fogas és kétes hangtani jelenségekre a megfigyelők mondatonként vagy szavanként felhívják egymás figyelmét és ezután újra meg újra meghallgatják a kérdéses részt, feljegyzéseiket tehát állandóan módosíthatják. Az érzékelés tudatosításának ez a helyes iskolája. De korántsem szabad azt hinnünk, hogy ilyen irányított megfigyelés után már nincsenek egyéni ingadozások, eltérések.

Tizenkét nyelvjárási hangfelvétel szubjektív lehallgatási eredményeiből kiderült, hogy gyakorlott lehallgatók is számos ponton ellentmondanak egymás-

¹² ZWIRNER, E. — ZWIRNER, K., Textliste nhd. Vorlesesprache schlesischer Färbung Berlin, 1936.

nak. A statisztikai adatok¹³ tanulságosan világítottak rá a következőkre: a) a nyelvjárási hangszín megítélésénél a gyűjtő nyelvjárási hovatartozandósága szerint bizonyos hangszínek irányában nagyobb hajlandóságot mutat fel (zárt *ë* — nyílt *e* érzékelése), b) a diftongusok megítélésében nagyobb az érzékelési ítéletek hibaszázaléka, mint egyébként, c) a perem- és izolált nyelvjárások hangrendszerének megfigyelésénél is magasabb a hibaszázalék, mint egybeült.

Nyelvjárási hanglemez kiadvány

Fentebb már vázoltuk, hogy a magyar nyelvterületet a szocializmus építésének ebben a kezdő szakaszában hogyan igyekszünk alaposan megismerni a nyelvi állapot hangfelvételes magrögzítésével és a hangfelvételek feldolgozásával. Nézetünk szerint azonban mindez nem elég. A nyelvjárási hangfelvételek egy részét oktatás céljaira is fel kellene használnunk. A különböző nyelvjárási területekről legalább 15—20 lemezből álló nyelvtudományi sorozatot kellene gyárilag sokszorosítottatni, és fekete lemezen forgalomba hozni. Ezeknek a hanglemezeknek, valamint a hozzájuk csatolt nyelvjárási szövegeknek és nyelvi tájékoztatónak segítségével népünk megismerhetné a magyar nyelvjárások mai állapotát, és egyben fontos szemléltető anyagul szolgálna iskolai, főiskolai, egyetemi és színi akadémiai oktatásban egyaránt. Évvel megszűnnék az az állapot, hogy a tanulók nyelvjárási hangszín- és más hangtani jelenségeket vizuálisan kénytelenek tanulmányozni.

A hangfelvételek tudományos jelentősége

A hangfelvételes gyűjtésnek, az imént említett pedagógiai célon túlmenően, legnagyobb jelentősége tudományos síkon van. Az élő nyelvhasználat olyan jelenségeit tanulmányozhatjuk a felvételeken, amelyekre eddig a gyűjtő módszer fogyatékoságai miatt nem volt mód. A bennük rejlő becses nyelvi anyagot — mint már többször említettük — kétféleképpen értékelhetjük ki: lehallgatással és mérésel.

Lehallgatással szubjektív vizsgálódásnak vethetjük alá. Ez pedig, mivel nyelvi kérdésről van szó, nem nélkülözhető. A lehallgató egyén maga is a nyelv-közösség tagja, akinek szubjektív ítélete nyelvi jelenségek szempontjából (hangszín, időtartam stb.) lényeges, hiszen a nyelv társadalmi szerepe éppen a megértetés, amely halláson keresztül történik meg.

De a mérés sem hanyagolható el. Hiszen a mai fejlett technikai lehetőségek kihasználásával a hangfelvételek szunnyadó nyelvi anyagát oscillográffal és egyéb módon látható rezgéssorozattá változtathatjuk át. Így a beszéd anyagát hallási síkról vizuális síkra vetíthetjük, amivel forradalmi változást idézünk elő, mert a hallási fenomént objektív, mérhető médiummá változtatjuk át.¹⁴

a) H a n g s z í n

A hangfelvételek jelentősége magának a nyelvjárási hangszínárnyalatoknak helyes meghatározása szempontjából is nyilvánvaló. A nyelvjárási hangszínek pontos fonetikai jelölése gyakran még a jártas gyűjtőnek is gondot okoz a helyszínen. Az ember magárahagyatva, kétségek és bizonytalanságok között

¹³ Szubjektív érzékelési ítéletek egybevetéséről más alkalommal számolunk be részletesen.

¹⁴ HEGEDÜS LAJOS, Elektro-akusztikai berendezések a beszéd- és nyelvjáráskutatás szolgálatában. Magyar Nyelvtud. Társaság Kiadv. 65. sz. 1941.

érzi magát egy-egy újabb hangszínárnyalat érzékelésénél. A papirossal és ceruzával gyűjtő ilyenkor csupán egy-két papírra vetett betűvel és diakritikus jelekkel megterhelt, élettelen feljegyzéssel tér csüggedten haza. Hangfelvételen olyan anyagot hozunk magunkkal, amely már nem olyan titokzatos, amelyet számtalanszor életre kelthetünk, amelyet a kutató fülek előbb vagy utóbb mégis csak lefűlelnek.

Ha az eddigi gyűjtések bármelyikét szemügyre vesszük, és hangfelvételes gyűjtéssel egybevetjük, akkor azonnal észrevevessük a szembeszökő különbségeket. A papirosson gyűjtő — mivel gyűjtése teljességgel ellenőrizhetetlen — kerek, mutatós, jól stilizált mondatokat ad a beszélők szájába. Ott a képzetek mindig szabályszerűen peregnek, egyik még véletlenül sem zavarja a másikat, a beszédapparátusában motorikus hibák nem következnek be, a szavakat a nyelvjárási beszélők következetesen használják, és hangtani szempontból is pedáns következetesség uralkodik a szövegben. Egy hangkaptafára készül az egész. Lehetőleg alaktanilag is sűrítik a nyelvi érdekességeket, és egy rövidke szöveggözlésbe gyakran beleépül a nyelvjárás teljes hang-, szó- és mondattana. Ez a kép azonban koholt, és nem felel meg a valóságnak. A nyelvjárási beszélő alany is ember, gyakran képzetek torlódása folytán egyik szavát a másikba ölti, beszédapparátusában motorikus hibák is fellépnek, és a hangokat éppúgy, mint az egyes szavakat ingadozó, variációs skálában ejti. Ugyanazon foném-osztály hangszíne sem egyforma mindig. Ez abból következik, hogy az élő nyelvi nyilatkozatban a hangokat nem olyan katonás sorrendben képezzük egymásután, mint ahogy azok az írásban következnek. Egy bizonyos hang képzése közben a beszélő szervek már a következő hang képzésére készülnek fel, ennél fogva artikulációs mozzanataik egybefonódnak, és koartikuláció lép fel. Ennek következtében viszont az egyes hangok hangszíne a környező hangoknak, valamint a hangsúlyozásnak és hanglejtésnek megfelelően kisebb-nagyobb mértékben módosul. Felvételeken az életnek ezt a mozgását, dinamikáját figyelemmel kísérhetjük, és észrevehetjük, hogy egy-egy nyelvjárásban ugyanannak a fonémnak több realizációjával kell számolnunk, és nem hanyagolhatjuk el a variánsok szembeszökő szerepét. A hangfelvételeken nyomon követhetjük a fonémnek környezet szerinti változatait, azaz a kombinatorikus változatokat is. Moldvai és bukovinai beszélőknél pl. megvan az *a* fonémnek magas nyelvállású *a* és mély nyelvállású *o* változata. Az eddigi leírások szerint hosszú *á* hangos szótag után (*lábq*), vagy — amint a hangfelvételekről kiderül — más helyzetben is, pl. *u*-hangú szótag után is: *múlvo*. Moldvaiaknál megvan ezenkívül a palócos *á* variánsa is, mégpedig nemcsak *á*-hangú szótag előtt, hanem szóvégi helyzetben is: *urá*, *Boriká* (Moldva: Somoska). Ugyanaz a beszélő gyakran meglepő tarkaságban használja felváltva a különböző változatokat. Klézsei beszélőnk egy hangfelvételen a *tojás* szónak következő hangalakú variánsait használja: *tajás*, *tájás*, *toás*, *tojás*. Pokolpataki beszélőnél: *tihéd*, *tējed*, *tēhéd*; *kühül*, *kűjél*, *kivül*; *ökrököt*, *ökrököt*, *ökrököt*; *rivá*, *réd*, *rēa*. Lábnikinál: *könyē*^r, *könyēr*. Diósfaluinál: *liány*, *lěány*, *lěán*, *lyán*. Lészpedinél: *il*, *ül*. Klézseinél: *šán*, *csán*; *ēřem*, *erēm*, *öröm*. Moldvai és bukovinai beszélőknél: *legēn*, *legēn*, *legēn*, *legjn*, *legjn*.

A kombinatorikus változatokon kívül az emfaticum által keltett variánsok is pregnánsan tanulmányozhatók. A *sem*, *nem*, *te* szavak *e* hangja a moldvai és bukovinai beszélőknél — eltekintve néhány egyéni változattól — általában egyszerű, nyílt *e*. Ha azonban mondanivalójukat erősen akarják hangsúlyozni vagy azt emfaticum színezi, akkor *á* felé hajló nyíltságba csap át a hang színe. Képzése közben nemcsak az állkapocs szöge lesz nagyobb, hanem a nyelv is kissé hátrább húzódik: *nēm*, *sēm*, *tē*, időtartama pedig megnyúlik.

A magyarban az emfatikumnak egy-egy nyelvterületen használatos nyelvkifejezési formáiról és eszközeiről vajmi keveset tudunk,¹⁵ pedig nyilván megvannak ennek is a kialakult normái. A jövő kutatás feladatai közé tartozik, hogy az emfatikum különböző megnyilatkozási formáit és normatív határait a különféle érzelmekkel kapcsolatosan hangfelvételekről meghatározza.

A nyelvközösségben élők, bár alkalmazkodnak a nyelvközösség által történetileg kialakított normákhoz, ezen belül a különböző beszélőknél mégis kisebb egyéni ingadozás figyelhető meg. Ezeknek a változatoknak a tanulmányozása sem haszontalan feladat, mert rámutathat mind a már csak szórványosan fellelhető, mind pedig a keletkezőben lévő újabb nyelvi jelenségekre.

A nyelvjárási fonémvariánsokat legelőször SZARVAS GÁBOR írja le a csángó sziszegő hangokkal kapcsolatosan, mint pl. *isten* ~ *iszten*: „E sajátság azonban annyira nem általános, s annyira ingadozó, hogy nemcsak egy helység lakói, hanem ugyanazon egy személy is nemcsak más-más, hanem ugyanazon egy szóban is mind a két kiejtést használja.“ (Nyr. III, 1–2). Egy-egy hangjelenségnek következtelen használatáról sem előtte, sem utána jó ideig szólni sem lehetett. Aki csak megkísérelte gyűjtésében ezt a következtetlenséget jelölni, azt a bírálók súlyos megjegyzésekkel illették következtetlensége miatt. Csak a hangfelvételek közvetlen tanulmányozása tette kétségtelenné és bizonyíthatóvá az élő nyelvi változatok létét és gyakori előfordulásukat.

A változatok pontos megfigyelése és számbavétele egy-egy nyelvterületen fontos feladat. Élesen megmutatja a nyelvnek életből fakadó voltát. A változatoknak is van bizonyos funkciójuk — állapítja meg DOROSZEVSKI (Ung. Jb. XV, 499) — csak nem rendelkezünk még elég ismerettel, hogy ezek lényegét pontosan meghatározhassuk. A változatok kétségtelenné teszik, hogy a nyelvi kifejező forma még hangtanilag sem merev, statikus. Most sem, s — nyilván a nyelvtörténet régebbi szakaszaiban is hasonló volt a helyzet. Legalább is erre vall az a tény, hogy már a tihanyi apátság alapító levelében egymással váltakozva előforduló variánsokat találunk: *balatin* ~ *bolatin*, *munorau* ~ *monarau*.¹⁶ A kódexekben hasonlóképpen ugyanazon szóalak számos, hangtani változatokkal tarka ingadozását figyelhetjük meg. SZENCI MOLNÁR ALBERT Dictionarium-ában a változatok egész légióját találjuk: *gyilkos* ~ *gyolkos*, *késérteni* ~ *kisérteni*, *keszkenő* ~ *keszkenyő*, *kímölöm* ~ *kímlem* ~ *kémlem*, *kinkő* ~ *kénkő*, *kiszivárkodom* ~ *kiszovárkodom*, *kócz* ~ *kulcz*, *köll* ~ *kell*, *körösz* ~ *kereszt*, *kösöntyő* ~ *kösöntyü*, *kuasz* ~ *kuvasz*, *labda* ~ *lapta*, *lepedő* ~ *lepődő*, *mart* ~ *part*, *matola* ~ *motola*, *pih* ~ *pölyh*, *oczo* ~ *oczu*, *ő* ~ *öv*, *ondoc* ~ *undoc*, *paray* ~ *paréy* ~ *paré*, *pelva* ~ *pehya* ~ *polyva*, *per* ~ *pör*, *potzic* ~ *potzoc*, *resta* ~ *rosta*, *séndely* ~ *sindel*, *sér* 'sepulchrum' ~ *sír*, *ser* ~ *sör*, *sotó* ~ *sayto*, *szérő* ~ *szérü* ~ *szőrő*, *szimboráloc* ~ *cimborátloc*, *taplo* ~ *toplo*, *vella* ~ *villa*, *ugorka* ~ *uborka*, *vid* ~ *vig* stb.

A köznyelv kialakulása előtt a beszélő nyelvi tudatában talán még több változat élt egymás mellett, mint ma.

A nyelvsvizsgálás ingadozásait nyelvjárási területenként statisztikailag is fel kell dolgoznunk, és gyakoriságuk szerint is számba kell vennünk. Ha csak egy-egy jelenséget veszünk szemügyre, már akkor is világos lesz előttünk, hogy egyazon nyelvjárási területen a változatok használati aránya nem egyforma. A beszélő egyes változatokat gyakrabban használ, mint másokat, a variációs osztályok terheltsége tehát különböző. Egy bukovinai hangfelvételen pl. megszámláltam

¹⁵ Az emfatikumnak külön fonológiai kategóriáját veti fel: LAZICZIUS, J., Probleme d. Phonologie. Ung. Jb. XV (1935) és A new category in phonology. Proc. of the Second Intern. Cong. of Phonetic Sciences (London, 1935). Cambridge, 1936, 57–60.

¹⁶ BÁCZI GÉZA, A tihanyi apátság alapítólevele mint nyelvi emlék. Bp., 1951.

az azonos helyzetben előforduló fonémváltakokat a *legény* szóban. Rövid *é*-s alakban 3-szor (*legén*), rövid *i*-s alakban (*legín*) 10-szer, félhosszú *i*-vel (*legín*) 6-szor és hosszú *i*-vel 4-szer fordult elő ugyanazon beszélőnél, amiből kiderül, hogy az *i*-s változatok egy bizonyos beszélőnél gyakoribbak, mint az *é*-s variánsok, kvantitás szempontjából pedig a rövidek vannak túlsúlyban. Ha már most ugyanazon nyelvterületen több beszélőnek sok nyelvi nyilatkozatán végezzük el a fonémosztályok terheltségének vizsgálatát, akkor tanulságos képet nyerünk a tényleges nyelvhasználatról. A nyelvszokás általános normáit, valamint a normák szélső értékeit csak így határozhatjuk meg. Ez pedig fontos tudományos feladat, mert a variánsok minden bizonnyal a nyelvi fejlődés bonyolult folyamatának legérdekesebb élő tanúi. A változatok egy része kétségtelenül a letűnőben lévő nyelvhasználat elhaló maradványai, a gyakoriság szempontjából statisztikailag legjobban megterhelt osztály a jelen nyelvhasználat kiemelkedő pontját mutatja, a variánsok más része viszont a jövő fejlődés csíráját és irányát rejteti magában. Így ezek pontos ismerete a történeti nyelvtudomány részére nélkülözhetetlen. Nem érthetünk tehát egyet TRUBETZKOJ-jal,¹⁷ aki a változatokat kizárólag „parole“-jelenségnek tekinti, mert világos, hogy a mai nyelvhasználat mellékváltozata, holnap már fővariánsná, „langue“-jelenséggé válhat.

b) Hanglejtés

Most vizsgáljunk meg egy más területet, ahol a hangfelvételek szintén új távlatokat jelentenek a tudományos kutatás számára. Már a görög filozófusok — különösen Aristoxenes — óta ismert tény, hogy az emberi beszédnek melódiája van. A hang zenei magassága emelkedik, esik, egy szinten mozog, és ezen három forma kombinációit mutatja. „A melódia önmagában is a megértetés eszköze lehet“ — írja ZOLNAI.¹⁸ A melódia a beszédnek szinte kísérő árnyéka. A beszédhelyzetnek, az érzelmi és értelmi aláfestésnek legkifejezőbb eszköze, s a hangfelvételre a tartalommal együtt automatikusan rögződik. A megörökített hanglejtés azután magán viseli a beszélő egyéni és nyelvjárási sajátosságait. A hanglejtésformák nem izoláltan jelennek meg, hanem a beszédhelyzet megkövetelte nagy összefüggésben és színes tarkaságban változtatják egymást. Hangfelvételen melódia és tartalom szerves összefüggésben van megrögzítve, és elemzésük alapján felfedhetjük a hanglejtés és szintaktika legkülönbözőbb kapcsolati formáit. A szovjet nyelvészek közül ZSIRMUNSZKIJ és PESKOVSKIJ¹⁹ az orosz nyelvre vonatkozólag már igen alapos kutatásokat végeztek, és rámutattak arra, hogy a mondat vizsgálata a zenei oldal mellőzésével tudománytalan.

A melódia funkciójának tárgyalása a nyelvtudományi irodalomban az újonnan felvetett kérdések közé tartozik. Nálunk GOMBOCZ, TOLNAI, HEGEDŰS köznyelvi és CSŰRY nyelvjárási hanglejtésformákat ismertető tanulmányán kívül rendszerezést alig találunk. Oka abban rejlik, hogy eddig a nyelvtudomány főleg az írott, vizuális nyelvet, az írott emlékeket tanulmányozta más lehetőségek híján, avval kapcsolatban pedig melódikus problémák alig merülhetnek fel (legfeljebb az interpunkciónál). Az élő nyelv tanulmányozásának kérdése a hang-

¹⁷ TRUBETZKOJ, N. S., Grundzüge der Phonologie. Prague, 1939. TCLP. 7, 11.

¹⁸ ZOLNAI BÉLA, Szóhangulat és kifejező hangváltozás. Szeged, 1939, 109.

¹⁹ ZSIRMUNSZKIJ, V., Melodika sztiha. Mysl 1922. No. 5, 109—139.

PESKOVSKIJ, A. M., Ruszszkij szintakszisz v naucsnom oszvescsenii. 2. kiad. Moszkva.

PESKOVSKIJ, A. M., Intonacija i grammatika. Izvestija po ruszszkomu jazyku i szlovenesznoszt. 1928, I, 1. 2. 458—476.

A szovjet kutatások ügyes összefoglalását adja: WEINGART, MILOŠ, Étude du langage parlé suivi du point de vue musical. TCLP. 1. 170—242.

felvételekkel kerül élesen előtérbe, és mindinkább sürgető feladattá válik mindenütt nemcsak a hang, szó és mondat, hanem a melódia nyelvi funkciójának tüzetes megismerése is. Egy nyelv vagy nyelvjárás szerkezeti felépítésének ismerete nélkül el sem képzelhető.

Különös figyelemre tarthat számot a nyelvjárások melódiakérdéseinek vizsgálata, hiszen a megjegyzések és futólagos megfigyelések mind arról számolnak be, hogy a nyelvjárásban beszélők nyelvi nyilatkozatai általában élénkebbek, nagyobb hangközökkel is élnek, és kifejezési mozgásaik intenzívebbek, mint a városi emberé. A nyelvi kifejezést élénkebb gesztusok kísérik, és hangosabban is beszélnek általában.

Az is kétségtelen — mint már említettük — hogy a mondattan ismerete melódiakérdések nélkül hiányos. Helyesen tapint rá nyelvi funkciójának fontosságára ZOLNAI BÉLA, amikor így ír: „A mondat végső értelmi betetőződését a melódia által nyeri“ (i. m. 110). Minden mondatnak azonban nemcsak egy melódiaforma a sajátja, hanem a logikai és érzelmi kiemelés sokfélesége szerint többféle variációs lehetőség van ugyanannak a mondatnak vagy mondatrésznek a melódizálására. Vannak nyelvészek, akik avval intézik el a kérdést, hogy a lehető melódizálások száma — ha a kifejezhető emfatikus értékeket is figyelembe vesszük — határtalan sok, és így megismerése elérhetetlen cél. A valóságban azonban nem ilyen kilátástalan a helyzet.²⁰ A melódiaformákat, amelyeket a beszélő használ, a nyelvközösségekben tanulja. Ezek tehát a nyelvközösség által történetileg kialakított formák, amelyeken belül természetesen változatokat is találunk. A variánsok azonban bizonyos szélső határok közé szoríthatók, nyilvánvaló, hogy a nyelvközösség által kialakított és elfogadott határokon túli melódiaformákat már nem érzik sajátjuknak, és használóját sem tekintik többé a nyelvközösség tagjának.

A nyelvész feladata, hogy az egy-egy nyelvjárásterületen előforduló hanglejtésformákat variánsaikkal együtt meghatározza. Természetesen ez nem könnyű feladat még akkor sem, ha a melódikus jelenségeket hangfelvételeken tanulmányozhatjuk, mert a nyelvi mondanivaló, a nyelvi tartalom nem hideg, objektív kijelentő vagy kérdő tény a beszélő számára. Írásban vagy nyomtatott lapon nagy általánosságban objektív nyelvi értékek követik egymást katonás rendben. De nem így a beszélőnél. A beszélő a kimondás pillanatában, a nyelvi replikáció pillanatában a hideg nyelvi értékkel szemben érzelmileg is állást foglal, azaz a nyelvi érték szubjektív nyelvi értékévé változik. Helyesen érzi ezt GYOMLAY GYULA, amikor így ír: „A hanglejtés (dallam) azonban túl az értelmi elemeken feltűntetheti a beszélő erősebb és gyöngébb alkalmi indulatainak és hangulatának legapróbb mozgalmait is, melyek a gondolatokkal együtt születnek és nyilvánulnak. A gondolatokhoz ugyanis még akkor is kapcsolódni szokott valami halványabb érzelmi tényező, mikor a beszélő aránylag nyugodt,²¹ s nem célja, hogy hallgatóságában izgalmat keltsen“ (MNy. XXXIV, 22—23).

A szubjektív nyelvi értékhez kapcsolódhat megnyugtató hangulat avagy nyugtalanító, de lehetséges a kettő közötti semleges hangulat is, amikor a beszélőnek a nyelvi értékkel szemben az állásfogalása még nincs meghatározva (pl. kíváncsiság, csodálkozás). A megnyugtató vagy — BERGSVEINSSON szerint²² — pozitív hangulati elemek természetesen más hangközökben és melódiaformákban jelennek meg kifejezési eszközül, mint a nyugtalanító vagy negatív hangulati

²⁰ BERGSVEINSSON, SVEINN, Über d. Bedeutung u. d. Auswertung der Satzmelodie. Arch. f. Vergl. Phonetik. V, 3. füzet 97.

²¹ A kiemelés tőlem.

²² Id. m. az Arch. f. Verg. Phon. V, 4. füzet, 159.

elemek, mert a pozitív hangulatok a hangképző izomzat feszültségének gyorsabb feloldását, viszont a negatív hangulati elemek gyorsabb és intenzívebb feszültségét idézik elő.

Ránk vár tehát az a feladat, hogy az emfatikus tényezők itt vázolt kvalitáscsoportjainak nyelvi szerepét megvizsgáljuk, a nyelvközösségben használatos normáit variánsaival együtt meghatározzuk, és ily módon egy olyan kategóriának: a melódiának nyelvi funkcióját vizsgáljuk meg, amelyre eddig csak szórványos kísérletek történtek a magyar nyelvtudományban.

A melódia funkciójának, a „toném“-ek szerepének tisztázása egyben új távlatokat nyit meg az összehasonlításnak egy eddig elhanyagolt területére. A melódiaformák összevetése vet majd fényt arra, hogy a hanglejtés, nyelvi tartalom és bizonyos szintaktikai összefüggések mint alakultak ki az egyes nyelvterületeken, hol mutatkoznak azonos vagy rokon formák, vagy hol fejlődtek ki eddig még számba nem vett nyelvkifejező tényezők.

c) Időtartam és beszédíram

A hangfelvételek kiváló lehetőséget nyújtanak a kutatóknak az összefüggő beszéd hangjainak időtartam szerinti tanulmányozására is. Lehallgatással szubjektív ítéletet mondhatunk, műszerekkel pedig objektív tartam-méréseket végezhetünk, és a két módszerrel nyert adatokat a teljesség kedvéért egybevetethetjük. Tudjuk, hogy a kvantitásnak a magyarban nyelvkifejezési szempontból jelentésszignifikáns szerepe van. De nemcsak értelmi különbségeket fejezünk ki vele, hanem nagy mértékben variálható lehetőségeivel az emfatikum bizonyos árnyalatainak egyik fő jellegzetességévé válik.²³ Sok kutatásnak kell még tisztáznia, hogy melyik nyelvterületen milyen határok között mozog a rövidülés, és tartamnyúlás irányában az érzelmkifejező szerepe.

A magyar beszédhangok időtartamviszonyairól általában keveset tudunk. A század elején ugyan MEYER és GOMBOCZ²⁴ majd POIROT²⁵ végzett idevágó méréseket, legutóbb pedig SZABÓ PÁL²⁶ kymogrammról. A századeleji mérések az akkori kutatási módszerekkel — bizonyos fiziológiai törvényszerűségek vizsgálatára szempontjából — nagy haladást jelentettek az előző ismeretekhez képest, eredményeiket mégis csak igen óvatosan kezelhetjük. Ezeknek a méréseknek legnagyobb hiányossága ugyanis abban rejlik, hogy az anyagot egy- vagy kétszótagú izolált hangkapcsolatok szolgáltatták, amelyek közül több fiktív szó volt, amely hangsorokhoz a magyarban értelem sem fűződik, mint pl. *dip, göp, dák, ták, pim, dok, göb, düt, nemen* stb. (Lásd MEYER—GOMBOCZ id. tanulmányát!) A legutóbbi évtizedek nyelvpszichológiai vizsgálatai élesen rávilágítottak arra, hogy az izoláltan ejtett szavak általában mesterkélten ejtésűek. Nyelvről, nyelvi nyilatkozatról valóiban csak akkor beszélhetünk, ha a beszélő határozott szándékkal szól valakihez, vagy valamihez, ha beszédhelyzete tényleges. Még kevésbé beszélhetünk nyelvi nyilatkozatról akkor, ha olyan hangsorokat ejtünk ki, amelyekhez értelem, jelentés nem is fűződik. Ilyenkor a beszélő nyelvi tudata és az abból kiinduló idegimpulzusok nem szabályozhatják a begyakorolt tradicionális normák szerint az egyes beszédhangok időtartamát. Ezzel szemben hangfelvételeken tényleges beszédhelyzeteket örökítünk meg, azokon a beszéd-

²³ HEGEDÜS, LUDWIG, Der modifizierende Einfluss der Gefühle auf die Sprachmelodie. Arch. Néerl. de Phon. Exp., Amsterdam, 1934.

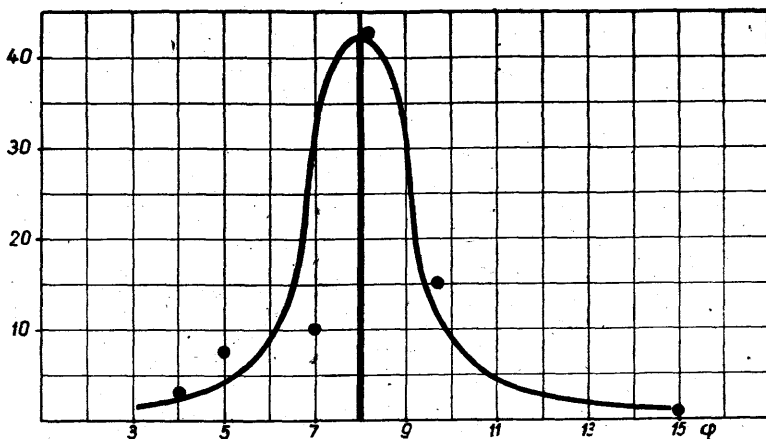
²⁴ MEYER, E. A.—GOMBOCZ, Z., Zur Phonetik d. ungarischen Sprache. Upsala, 1909.

²⁵ POIROT, J., Sur la quantité en Hongrois. JSFOU. XXXII. kötet.

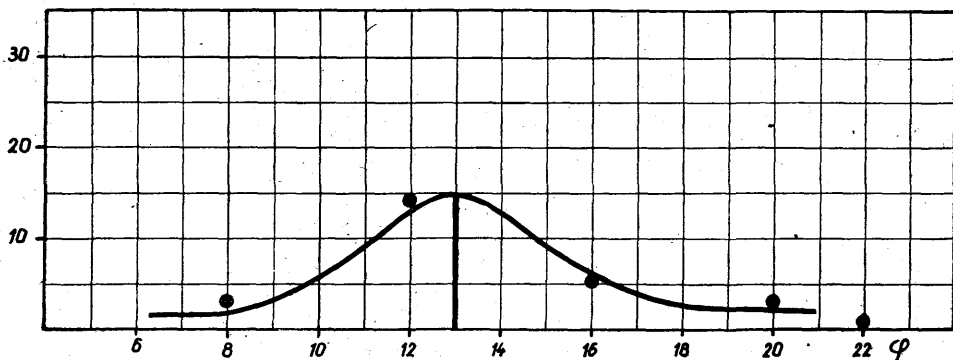
²⁶ Eredményeit közli: FALC'HUN, F., Le système consonantique du Breton. Rennes 1951, 143. l.

hangok időtartama szorosan összefügg és egybeforr a nyelvi tartalommal, valamint a nyelvi tartalomhoz kapcsolódó és a pillanatnyi beszédhelyzettől függő szubjektív hangulattal. Itt tudjuk mit mérünk, és feladatunk éppen az, hogy a tartamnak egy-egy nyelvjárásterületen használatos normáit a variációs ingadozási lehetőségekkel együtt meghatározzuk.

A kérdés szemléltetésére a baranyai Kozármislényben készült felvételekből egy részt időtartam szempontjából kielemeztem, és eredményül a következő időtartam-értékeket nyertem : a) *Rövid magánhangzók*: 3 esetben 4φ ($\varphi = 1/100$

1. kép. Rövid magánhangzók. A vízszintes irány a századmásodpercekben kifejezett időtartamot, a függőleges pedig az előfordulások számát mutatja

2. kép. Hosszú magánhangzók.

másodperc), 7-ben 5φ , 8-ban 6φ , 10-ben 7φ , 43-ban 8φ , 15-ben 10φ , 3-ban 12φ és 1-ben 15φ . A statisztikai rendezésnél tehát kiderül, hogy nyugodt tempójú beszélgetésben a rövid magánhangzók zöme 8 századmásodperc körül (középérték: $7,9\varphi$) helyezkedik el. Gyakoriság szempontjából tehát ez a kvantitáosztály van legjobban megterhelve, viszont tényleges szóródás tapasztalható a rövidebb és hosszabb normahatárok felé is. Az ábrázolás világosan megmutatja, hogy az időtartam variációs szórás tekintetében ugyanolyan Gauss-féle görbét

mutat, mint bármilyen más biológiai mérés.²⁷ b) A *hosszú magánhangzók* értékei : 4 esetben 8 φ, 14-ben 12 φ, 6-ban 16 φ, 3-ban 20 φ és 1-ben 22 φ. A hosszú magánhangzók középértéke tehát 13,4 φ. A szórás a rövidebb és hosszabb szélső értékek felé hasonlóképpen megvan. A normahatárok közötti sáv szélessége valamivel nagyobb, mint a rövideknél. Az abszolút tartam-értékek vizsgálatából az is kiderül, hogy a rövidnek érzékelt hangoknál vannak olyan értékek : 8, 10 és 12 φ, amelyek a hosszú hangok szórásásvábjában szintén fellelhetők abszolút tartamként. Ez a tény élesen rávilágít arra, hogy vannak olyan abszolút tartambeli értékek, amelyek bizonyos környezettől és tempótól függően rövideként, ill. hosszúként hathatnak, mert a tartamon kívül más tényezők is részt vesznek a hosszúság kialakításában. Az artikulációs és dinamikus tényezők szerepét az utóbbi évtized élénk időtartam-vitái tárták fel.²⁸

Azonos abszolút időtartam és hasonló beszédtempó esetén a rövidség vagy hosszúság érzékelésének az egymástól eltérő képzésmód az oka. ERRE RICHTER és különösen FORCHHAMMER mutatott rá nyomatékkal. FORCHHAMMER kimutatta, hogy a hosszúnak érzékelt hangokat erősebb hangszalagkompresszióval képezzük, mint a rövideket, eltérők a hangerőbeli viszonyaik és artikulációs mozzanataik. MENZERATH²⁹ is érdekes módon igazolta ezt. Beszélő filmen hosszú magánhangzóból — amelynek 21,6 cm filmszalag felelt meg — 6,8 cm-nyi filmrészt vágott ki. Ezután ismét összeragasztotta és lejátszotta. A hosszúság benyomása a hallgatóban ekkor sem változott, bár a tartam csaknem 1/3 része, éppen a középső legtípusabb periódusok, hiányzottak. Kétségtelen tehát, hogy a hosszúság kialakításában a tartamon kívül fontos a képzésmód, a zártabb hangszín dinamikája és intonációja is.

Nyilvánvaló tehát, hogy egyrészt időtartam, nyelvi tartalom és emfaticum, másrészt beszédírány egymástól függő és nyelvi szempontból igen jelentős kapcsolatait csak hangfelvételeken végzett mérések és szubjektív érzékelési eredmények egybevetése alapján ismerhetjük meg.

d) Beszédszünet

Beszédünk nem folytonos hangzásból áll, hanem folyamatát itt-ott rövidebb-hosszabb szünetek tagolják. Szerepére és megnyilatkozási formáira vonatkozó ismereteink azonban igen gyérek. A probléma szemléltetésére egy kozármislényi (Baranya m.) hangfelvétel kis részletét elemezve a következő képet nyertük :

„*És léfeküttem (40 φ szünet) az istállóba. Hát (70 φ) mit monygyak (32 φ), nem vótam tőp, talán (10 φ) tizēnēgy vaty tizēnkēt éves gyerek (50 φ), tizēnhárom, ijenféle (9 φ) lēhettem (55 φ). Bēmēntem az istállóba (50 φ), lēfeküttem (70 φ), hát (100 φ) — de nem is aluttam még! — (90 φ) ēccēr szól (55 φ), oan hangot hallok az istálló ajtōn (50 φ) : „Pista !“ (120 φ) Hát, ém minygyá kiszótam : „Mi az ?“ (140 φ) Akkor ēty (42 φ), kettő, három (40 φ), akkor (40 φ) ēggyet jōcs csattant, mintha pojōn*

²⁷ ZWIRNER, E.—ZWIRNER, K., Phonometrischer Beitrag zur Frage d. nhd. Quantität. Arch. f. Vergl. Phon. I, 96—113.

GROSSMANN, A., Die Streuung d. Lautdauer u. das Weber-Fechnersche Gesetz. uo. 234—237.

²⁸ TRUBETZKOY, N. S., Die Quantität als phonologisches Problem. Acte du IVe Congrès international de linguistes, Copenhague 1936. Copenhague, 1938, 117—122.

RICHTER, B., Länge und Kürze. Arch. f. Vergl. Phon. II, 12—29.

FORCHHAMMER, J., Länge und Kürze. Arch. f. Vergl. Phon. III, 19—27.

FISCHER—JØRGSEN, E., Objektive und subjektive Lautdauer deutscher Vokale. Arch. f. Vergl. Phon. IV, 1—20.

²⁹ MENZERATH, P., Der Diphtong. Bonn—Berlin 1941, 133—134.

váltak vóna (140 φ). De akkor mékhúzóttam ám! (158 φ) Mer fétem, mer gyerökcse vótam (170 φ). Ervel osztán akkor (40 φ) ennek (137 φ) vége lett.“ (Idős ember nyugodt tempójú beszélgetéséből, a beszélő tudta nélkül készült felvételtől.)

Már pusztá rápillantásból kiderül, hogy az élő beszédben a kisebb-nagyobb szünetek gyakoriak. Nemcsak a gondolatok végén találjuk meg, hanem közben is. A tartamviszonyok szempontjából kétfélek. A szünetek egy része rövid, csak néhány század másodpercig tart, beszéd közben általában észre sem veszik és 2,5 φ—10 φ-ig terjedő kvantitást ölel fel. Más részük azonban lényegesen nagyobb időtartamú, a mondanivaló részletezésével, felbontásával jár együtt — tehát részben szintaktikai jelentősége is van — és a gondolat vagy gondolat-egységek befejezésével jelen esetben még a 170 φ értéket is eléri. Azt is megfigyelhetjük, hogy az emfátikummal színezett részek után (pl. *Pista! De akkor mékhúzóttam ám!* stb.) hosszabb a szünet, mint egyébkor. Az érzelmi kiemelést az utána következő nagyobb szünet is jól érzékelteti.

Az eddigi megfigyeléseink azt mutatják, hogy a hangszonon belüli kisebb szünetek nem kizárólag szintaktikai viszonyok szerint helyezkednek el, nem is csak a lélekzési aktus következményei, amint azt PASSY³⁰ feltette, a mondat egyes szakaszait lélekzési csoportokra, „groupes de souffles“ osztván, hanem pszichofizikai kényszerűségből erednek. A beszélő mondanivalójának soron következő részéből mindig csak bizonyos kisebb mennyiséget tud egyszerre felölelni és előkészíteni. A két szünet közé eső rész azt a mennyiséget mutatja, amennyit a beszélő egy koncentrációs aktussal az idegimpulzusokon keresztül továbbítani képes. Ezeknek a felvételeken történő pontos kielemezése tanulságos képet nyújt majd a nyelvi gondolkodás valódi lefolyásának mechanizmusáról.

A szünetelemzésnél két sikot kell majd vizsgálat tárgyává tenni: a) a spontán nyelvi nyilatkozatokat, ahol a beszélő a mondanivaló felépítésének minden mozzanatában aktív teremtő, és b) felolvasott szövegeket, ahol a nyelvi felépítést nem a felolvasó végzi, ahol az ilyenfajta szerepe passzív és csupán a fizikai realizáció a sajátja. A kétféle vizsgálat eredményeinek egybevetése érdekes és hasznos adatokat szolgáltat a mondat és belső felépítésének, a szólamok sajátos megnyilatkozásainak és törvényszerűségeinek megismerésére.

Hasonlóképpen új kutatási és megismerési lehetőségeket rejt magában a hangfelvétel beszédritmus, hangsúlyozás és sok más szempontból is.

A vázoltak alapján joggal reméljük, hogy a hangfelvételes nyelvjárási gyűjtés az élő nyelv kutatásának és megismerésének új és termékeny szakaszát jelenti.³¹

HEGEDÜS LAJOS

³⁰ PASSY, P., *Petite Phonétique comparée*. Paris, 1922.

Nálunk: BALASSA JÓZSEF, *A fonetika elemei*. Bp., 1886, 89—90. és NyK. XXI, 403—404.

³¹ A szerző 1952. március 4-én tartott előadása a Magyar Nyelvtudományi Társaságban. Az előadás illusztrálására két sárközi és két bukovinai székelly magnetofon-felvételt is bemutatott 1952-es gyűjtéséből.